"तिथिर्वारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च।
पञ्चाङ्गस्य फलं श्रुत्वा गङ्गास्नानफलं लभेत्" ॥
इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाङ्गः, पुं, (पञ्चाङ्गानि यस्य।) कमठः। इति शब्दमाला॥ अश्वविशेषः। तत्पर्य्यायः। पञ्चभद्रः२ पुष्पिततुरङ्गमः३। इति शब्दरत्नावली॥ प्रणामविशेषः। यथा,—
"बाहुभ्यांचैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा।
पञ्चाङ्गोऽयंप्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरार्विमौ॥"
इति तन्त्रसारः॥
(राजनयः। यदुक्तम्।
"सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः।
विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इष्यते॥")

पञ्चाङ्गुप्तः, पुं, (पञ्चसंख्यकानि अङ्गानि गुप्तानि यस्य।) कच्छपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पञ्चाङ्गुलः, पुं, (पञ्च अङ्गुलय इव पत्राणि यस्य।) एरण्डवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५१। पञ्चाङ्गुलपरिमाणयुक्ते त्रि॥

पञ्चाङ्गुलिः, त्रि, पञ्चाङ्गुलयो यस्य सः। इति व्याकरणम्॥

पञ्चाङ्गुली, स्त्री, तन्त्राक्षाक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

पञ्चातपा, स्त्री, (पञ्चभिरग्निसूर्य्यैरातप्यते इति। आङ्+तप्+अच्। ततः टाप्।) तपस्याविशेषः। यथा,—
"तस्यां पञ्चातपाचिन्ता शाम्भवी शाम्भवो जपः।
यज्ञियैर्दारुभिः शुष्कैश्चतुर्द्दिक्षु चतुष्कृतम्॥
वह्निसंस्थापनं शीर्षे तीव्रांशुस्तच्च पञ्चमः।
हस्तान्तरे चतुर्व्वह्नीन् कृत्वा वैशाखरेखिना॥
तन्मध्यस्था सूर्य्यबिम्बं वीक्षन्ती वह्नलांशुका।"
इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः॥

पञ्चाननः, पुं, (पञ्च आननानि यस्य।) शिवः। (पञ्च विस्तृतं आननं यस्य।) सिंहः। इति मेदिनी॥ अब्धयः। इति शब्दरत्नावली॥ (ज्योतिषोक्तसिंहराशिः। यथाह स्मृतिः।
"पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन॥"
रुद्राक्षविशेषः। तद्धारणे महच्छुभं भवति॥)

पञ्चामराः, स्त्री, (पञ्च अमराः। संज्ञात्वात्कर्म्मधारयः।) पञ्चप्रकारामरलतादि। यथा,—
"एका तु अमरा दूर्व्वा तस्या यस्तिं समानयेत्।
अन्या तु विजया देवी सिद्धिरूपा सरस्वती॥
अन्या तु विल्वपत्रस्था शिवसन्तोषकारिणी।
अन्या तु योगसिद्ध्यर्थे निर्गुण्डी चामरा लता॥
अन्या तु कालतुलसी श्रीविष्णोः प्रियतोषिणी।
एताः पञ्चामरा ज्ञेया योगसाधनकर्म्मणि॥"
इति रुद्रयामलोत्तरखण्डे ३६ पटलः॥

पञ्चामृतं, क्ली, (पञ्चानामम्रतानां समाहारः। शर्करादुग्धघृतदधिमधुघटितम्। यथा,—
"दुग्धं सशर्करञ्चैव घृतं दधि तथा मधु।
पञ्चाम्रतामृतं प्रोक्तं विधेयं सर्व्वकर्म्मसु॥"
गर्भवतीभ्यस्तद्दानस्य दिनं यथा,—
"रेवत्यश्विपुनर्व्वसुद्वयमरुन्मूलानुराधामघा-
हस्ताश्वत्तरफल्गुनीषु भृगुजे जीवार्कवारे तथा।
लग्नर्क्षोडुपशोभनेषु नियतं सन्त्यज्य रिक्तां तिथिं
देयं मासि च पञ्चमेषु करणे पञ्चाम्रतं योषिताम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पञ्चाम्रतयोगः, पुं, (पञ्चानामम्रतानां गुडुच्यादीनां योगः।) गुडुचीगोक्षुरसुशल्लीसुस्त्रिकाशतावरीणां संयोगः। यदुक्तं राजनिर्घण्टे।
"गुडूची गोक्षुरश्चैव सुशल्ली सुस्त्रिका तथा।
शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चाम्रताभिधः॥"

पञ्चाम्नायः, पुं, (पञ्चसंख्यकः आम्नायः।) शिवस्य पञ्चवक्त्रविनिर्गतसन्त्रशास्त्रविशेषः। यथा,—
"पूर्व्वाम्नायः पूर्व्वमुखः पश्चिमः पश्चिमामुखः।
दक्षिणो दक्षिणस्तद्वदुत्तरश्चोत्तरः परः॥
निरुत्तरं तथा चोर्द्ध्वं सिद्धान्तागमरूपिणम्।
ऊर्द्ध्वाम्नायपरिज्ञानं नाल्पस्य तपसः फलम्॥"
अन्यच्च।
"पूर्व्वाम्नायः शब्दरूपो दक्षिणः कर्णरूपकः।
पश्चिमः प्रश्नरूपः स्यादुत्तरश्चोत्तरस्तथा॥
ऊर्द्ध्वाम्नायस्तत्त्वबोधः केवलानुभवात्मकः॥"
इत्यादि। इति भैरवतन्त्रम्॥
मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चाम्नायाः समुद्गताः।"
इति कुलार्णवतन्त्रम्॥ *॥
"विभाव्य मुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिनि।
सद्योजातं वामदेवमघोरस्य ततः परम्॥
तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम्॥
सद्योजातस्य वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम्।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम्॥
कृष्णवर्णमघोरस्य समं भीमविवर्द्धनम्।
रक्तं तत्पुरुषं देवि! दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम्॥
श्यामलस्य तथेशानं सर्व्वदेवशिवात्मकम्।
चिन्तयेत् पश्चिमे वाद्यं द्वितीयस्य तथोत्तरे॥
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व्वे तत्पुरुषं तथा।
ईशानं मध्यतो ज्ञेयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे ६ पटलः॥ *॥
अन्यत् षड्ग्नायशब्दे द्रष्टव्यम्॥

पञ्चाम्रं, क्ली, (अमन्ति रसानि प्राप्नुवन्तीति। अमगत्यादिषु+"अमितम्योर्दीर्घश्च।" उणां २।१६। इति रक् दीर्घश्चोपधायाः इति आम्रा वृक्षाः। पञ्चानां आम्राणामम्बत्यादिवृक्षाणां समाहारः।) वृक्षविशेषाणां समाहारः। यथा,—
"अश्वत्थमेकं पिचुमर्द्दमेकं
न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः।
द्वे द्वे तथा दाडिममातुलङ्गे
पञ्चाम्रवापी नरकं न याति॥"
इति वराहपुराणम्॥
अपि च।
"अश्वत्थ एकः पिचुमर्द्द एको
द्वौ चम्पकौ त्रीणि च केशराणि।
सप्ताथ ताला नव नारिकेलाः
पञ्चाम्रवापी नरकं न याति॥"
इति तिथितत्त्वम्॥

पञ्चाम्लं, क्ली, (पञ्चानामम्लानां कोलादीनां समाहारः।) अम्लपञ्चकम्। यथा,—
"कोलदाडिमवृक्षाम्लैरम्लवेतससंयुतैः।
चतुरम्लञ्च पञ्चाम्लं मातुलङ्गसमन्वितम्॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥

पञ्चारी, स्त्री, (पञ्चपञ्चसंख्याङ्कृतीति। ऋ गतौ "कर्म्मण्यण्"। ३।२।१। इति अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) शारिश्छला। इति शब्दमाला॥ (पाषार छक इति भाषा॥)

पञ्चार्चिः, [स्] पुं, (पञ्च अर्चिंषि यस्य सः।) बुधग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पञ्चालः, पुं (पञ्चिविस्तारवचने+"तमिविशिविशिष्टशिकुलीति।" उणां १।११७। इति कालन्।) देशविशेषः। इत्युणादिकोषः॥ तस्य व्युत्पत्तिर्यथा। "हर्य्यश्वाम्बुद्गलहस्तयद्वहिष्युयवीनरकाम्पिल्यसंज्ञाः। पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणायालमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहिता इति पञ्चालाः।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायः॥ (अस्य स्थितिनिर्णय उत्तरसन्त्रशास्त्रे यथा,—
"कुरुक्षेत्रात् पश्चिमेषु तथाचोत्तरभागतः।
इन्द्रप्रस्थान्महेशानि! दशयोजनकद्वये।
पञ्चालदेशो देवेशि! सौन्दर्य्यगर्व्वभूषितः॥")

पञ्चालाः, पुं, (पञ्चालाः क्षत्रियास्तेषां निवासो-जनपदः। निवासेऽणो जनपदे लुप्।) नीलद्रविशेषः। बहुवचनान्तोऽयम्। इति मेदिनी॥

पञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति इति। आ+अल् भूषणे+अच्। टाप् स्वार्थे कन् इत्वञ्च।) पुत्तली। इत्यमरटीकायां भरतः॥

पञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति। आ+अल् भूषणे+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) वस्त्रादिकृतपुत्तिका। कानिर पुतुल इति भाषा॥ गीतविशेषः। इति मेदिनी॥ पाँचाली इति भाषा॥ (पञ्चारी रस्य लत्वे सिद्धम्।) शारिश्छला। इति त्रिकाण्डशेषः॥ छक् इति भाषा॥

पञ्चावटं, क्ली, (पञ्च विस्तृतसुरःस्थलं आवटति वेष्टते इति। आ+वट्+अच्।) उरस्कटम्। बालोपवीतम्। इति हारावली॥ (पञ्चानां वटानां वटादिवृक्षाणां समाहारः। निपातनात् साधुः। पञ्चवटी। यथा, गोः रामायणे। ३। २०। ३८।
"विवेश पञ्चावटमुग्रसेवितम्
रिपून् दिधक्षुः ज्वलभानिवाव्यसुक्॥")

पञ्चावस्थः, पुं, (पञ्चसु भूतेषु अवस्था यस्य। तस्य देहारम्भकखखकारणेषु लयत्वात्तथात्वम्॥ शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पञ्चावस्थायुक्ते त्रि॥

पञ्चाशत्, त्रि, (पञ्चदशतः परिमाणमस्य।) "षड्क्तिविंशतित्रिंशदिति।" ५। १। ५९। निपातनात् साधुः।) संख्याविशेषः। इति ज्योतिषम्॥ पञ्चाश इति भाषा॥ (यथा, स्मृतिपञ्चाशति। ५१।